

Pokus o autarktní hospodaření, o které usilovali panovníci Nikajského císařství, se neudržel a ani návrhy reforem pozdních myslitelů, jako byl Plethon či Bessarion, nepomohly byzantskému hospodářství a byly v nejlepším smyslu slova jen utopie-mi. Nebylo možné realizovat platónský model uspořádání společnosti ve feudální struktuře, tvrdě ovládané státním fiskem či pevně fixovanou pozemkovou rentou, bezohledně vymáhanou světskými i duchovními feudály. Kromě návrhů velkých reformátorů řada anonymních autorů vyjádřila sociální kritiku v traktátech či polemikách proti lichvě a v nářcích na znehodnocenou situaci.

### Druhá občanská válka a povstání zelotů v Soluni

Hospodářské a politické problémy byzantské říše se vyhroutily v roce 1341 v druhé občanskou válku. Vypukla bezprostředně po smrti císaře Andronika III., který po sobě zanechal nezletilého syna Ioanna V. Palaiologa. Nešťastný politický konflikt vyvolal dlouholetou politickou krizi a nabyl ještě větší dramatickosti, když v rámci boje za legitimitu císaře proběhlo v Soluni v letech 1342–1349 jedno z největších sociálních povstání, známé pod názvem zelotská komuna. Tato druhá občanská válka i povstání zelotů definitivně vyčerpala státní pokladnu, zlikvidovala produktivní síly země a uvedla na scénu dalšího činitele, který od této doby trvale zasahoval rozhodujícím způsobem do vnitřního vývoje byzantské říše, osmanské Turky. Je rovněž pozoruhodné, že zároveň se zápasem o trůn, v němž se utkaly všechny sociální složky byzantského obyvatelstva, proběhl ve sféře ideologické zápas o prosazení hésychasmu, mystického iracionálního hnutí, kterým se uzavírá myšlenkový vývoj v Byzanci.

Do centra dění se dostal jako dominantní osobnost Ioannes Kantakuzenos, který získal důležité postavení a hodnosti; za pomoc císaři Andronikovi III. proti Andronikovi II. obdržel hodnost (*megas dukas*) vrchního velitele armády. V této době zároveň nabyl největší pozemkové domény v Thessálii a Thrákii a měl i značný majetek v Konstantinopoli. Byl nejen vynikajícím velitelem, ale i diplomatem a velmi vzdělaným mužem, jehož pozdější paměti náležejí i přes svou tendenčnost k největším historickým dílům 14. století.

Konflikt vypukl poté, co se ujala za nezletilého Ioanna V. Palaiologa regentské vlády jeho matka Anna Savojská spolu s konstantinopolským patriarchou Ioannem Kalekou a Alexiem Apokaukem, vrchním velitelem byzantského loďstva. Ioannes Kantakuzenos se proti regentské vládě postavil v Thrákii; našel oporu zejména v provinciální šlechtě a prohlásil se v Dimotice v roce 1341 byzantským císařem. Politická krize tak přerostla v občanskou válku, během níž se zároveň projevil ostré sociální rozpory. V řadě měst došlo k protifeudálnímu hnutí, které sice mělo ráz boje za legitimitu panovníka, ale bylo vyhraněně třídním a sociálním konfliktem.

První vystoupení lidu proti aristokracii stojící na straně Ioanna Kantakuzena bylo zahájeno v Konstantinopoli. Na této agitaci měl podíl jak patriarcha, tak Alexios Apokaukos. Šlechtické paláce v Konstantinopoli byly vypleněny a šlechta se zachránila útekem ke Kantakuzenovi do Thrákie. Podobný vývoj probíhal v Adrianopoli, která se postavila za Ioanna V. Palaiologa. Od začátku byla sociální hnutí spjata s bojem za legitimního panovníka a ostře vyrocena proti uzurpátorovi trůnu Ioannu Kantakuzenovi, zatímco přívrženci Kantakuzenovými byli především mocné provinciální rody a proníáři s velkým pozemkovým vlastnictvím. Sám Kantakuzenos ve svých *Pamětech* tento aspekt uznává. Dokumentoval jej zvláště na událostech v Adrianopoli, kde se vytvořila vláda lidu, jež vydržela až do roku 1345.

Od počátku konfliktu se opoziční strana Kantakuzenova spolu s jeho příznivci ideologicky opírala o mystický směr v církvi, o hésychasmus, který rozvinuli aťhošť mniši ve 14. století. Zápas hésychasmu se promítaly do dlouhotrvající politické krize a byly několikrát řešeny na církevních synodách. Hésychasmus původně vznikl mimo půdu byzantské církve, ale ve 14. století se rozvinul na Athosu. Hésychasté viděli cíl náboženského života v zírání k věčnému světlu (k Bohu), jehož může člověk dosáhnout jen tehdy, jestliže je naprosto pohroužen do sebe sama. Tomuto cíli byly podřízeny i náboženské úkony (zatajování dechu, zírání na břicho s bradou přitlačenou na prsa – tzv. omfaloskopie – apod.). Byl to směr vysloveně protiintelektuální a iracionální, připomínající v mnohém mechanické modlitby východních náboženství, odmítající jakékoliv rozumové argumenty. V třicátých letech 14. století se pokusil Gregorios Palamas utvořit z hésychasmu ucelený myšlenkový systém. Odmítal logické argumenty ve věcech božských, neboť považoval Boha za něco mimo bytí a nad bytím, a tudíž za něco, co se vymyká zákonům lidského myšlení. Tento nepostižitelný Bůh se mohl cestou milosti spojit s člověkem, jemuž tak bylo dopřáno jeho „nazírání“. Bůh se přitom nezjevuje ve své podstatě (*usia*), ale ve formě energií, které byly odlišné od božské podstaty. V tomto bodě – v otázce dělitelnosti Boha a jeho projevů – soustředil jeho největší odpůrce, kalabrijský mnich Barlaam, hlavní útok proti hésychasmu. Hájil racionalistické stanovisko s důrazem na rozumové uvažování. Barlaamův důkaz na rozumové uvažování měl v boji proti Palamově mystické „vnitřní modlitbě“ určité úspěchy. Logiku považoval za nejlepší prostředek k postižení pravdy, v syllogismech viděl hlavní sílu argumentace – zcela v duchu západní scholastiky. Je-li Bůh pravdou, argumentoval Barlaam, moudrost a vědění pravdu nutně doprovázejí. Kdo pozná moudrost, pozná i pravdu; poznal-li kdo pravdu, poznal tím i Boha. Nejlepší cestou k poznání Boha nebylo tedy podle Barlaama pouhé „zírání na pupek“, nýbrž aktivní vědění, poznávání. Poznávání pravdy, reality, jejíž poznatelnost Barlaam zdůrazňoval, bylo dokonce podle jeho názoru závaznou povinností každého křesťana.

Palamas využil konfliktu mezi následníkem trůnu Ioannem V. Palaiologem a uzurpátorem trůnu Ioannem Kantakuzenem, ke kterému se veřejně přiklonil. Učinil tak z otázek vyloženě náboženských záležitostí politickou.

Císařský dvůr (pod vlivem humanistů a zejména pod vlivem Anny Savojské) svolal spolu s patriarchou do Konstantinopole v roce 1341 synodu, kde právě ústy Barlaamovými bylo zpochybněno Palamovo učení. Podobně se situace opakovala ještě v roce 1345, kdy se vyostřily konflikty obou stran v tvrdých zápasech jak v provincionálních městech, tak v Konstantinopoli. Situace se změnila, když se Kantakuzenovi podařilo strhnout na sebe moc v říši. Prosadil na synodě roku 1347 rehabilitaci hésychasmu, dal sesadit patriarchu Ioanna Kaleku, nastolil patriarchu Isidora a Barlaama uvrhl do klatby. Shodou okolností však Barlaam, unavený a znechucený věčnými spory, odjel zpět do Kalábrie. Jeho odpůrce Palamas triumfoval. V letech 1349–50 byl dosazen na arcibiskupský stolec právě v místě, jež tak dlouho odolávalo Kantakuzenovi – v odbojné zelotské Soluni. Další doznívání boje o hésychasmus přinesla synoda z roku 1351; zde bylo Palamovo učení přijato jako jediná oficiální doktrína ortodoxní církve. Bylo později přizpůsobeno zejména balkánskými Slovany a našlo svůj výraz i v ruské kultuře a jejím dědictví.

Hésychasmus se svým pasívním oddáním se osudu připravoval půdu i pro pasívní přijímání pozdějších osmanských útoků. Klid a nezájem o okolní svět vytvářel podvědomou rezignaci. Tento směr našel množství stoupců jak mezi feudály, tak mezi prostými limi. Jeho vítězství definitivně zmařilo jakoukoli možnost sloučení náboženské víry s logickým myšlením a zformovalo tak řadu trvalých a zčásti dodnes existujících rysů východní církve a východoevropského myšlení.

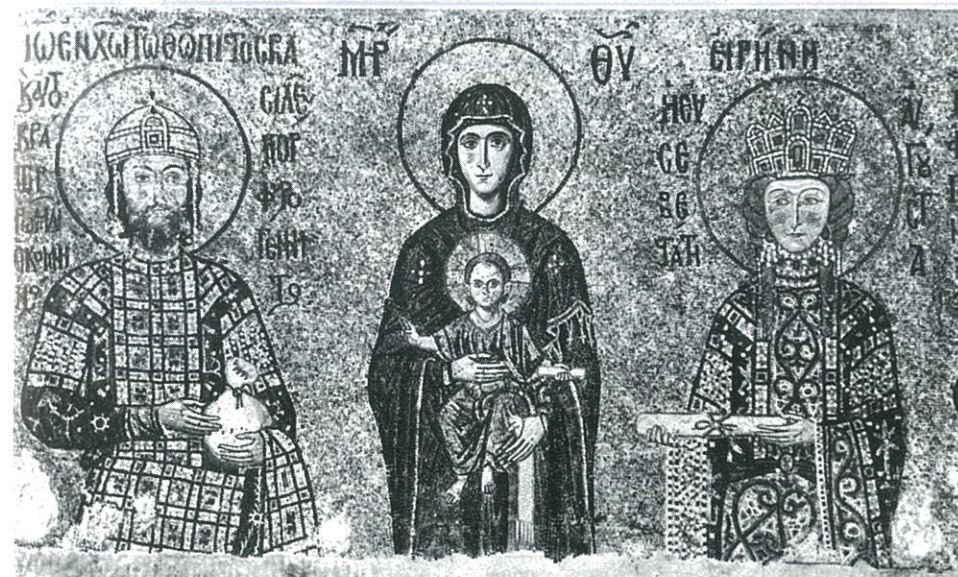
Do politické krize, ideologických a náboženských polemik zasahovaly složky sociálně nejslabších, vrstvy nespokojených rolníků venkovské i městské chudiny, jež byly hnací silou mnoha povstání v řadě provinciálních měst. Největšího organizovaného odporu vůči šlechtě a uzurpátorovi trůnu Ioannu Kantakuzenovi nabylo povstání v Soluni, známé pod názvem povstání zelotů nebo soluňská komuna. Soluň byla po Konstantinopoli nejbohatším a nejrozvinutějším městem. Sociální rozpory se zde vyhrtyly nejvíce a zde také probíhala pod vedením Barlaama Kalabrijského první kritika Palamova učení.

Název zeloté, horlivci, původně označoval nejhrolivější zastávce pravoslaví proti straně politiků (*politikoi*), ochotných k určitému politickému kompromisu a jednání se Západem. Zeloté v Soluni však nepředstavovali rigorózní stoupence pravoslaví, ale aktivní složku odmítající hésychasmus a zřejmě se stavějící za Barlaamovo učení. Již jejich praktické cíle, organizace i program vykazovaly zcela reálný postoj k současnému životu, neomezující se jen na nekonečné náboženské politiky.

Soluň byla na počátku občanské války ovládána předním feudálem Synadenem, který byl přívržencem Kantakuzenovým. Byli to právě zeloti, kteří zaktivizovali odpor vůči Kantakuzenovým přívržencům v Soluni, ozbrojili lid a napadli přední feudály ve městě. Jakmile byla vyhnána aristokracie, obrátili se i proti majetným složkám středního stavu. Kantakuzenovo vojsko, které postupovalo k Soluni, bylo nuceno zastavit svůj postup zvláště poté, co se roznesla zpráva, že z Konstantinopole přichází zelotům významná vojenská posila. Ioannes Kantakuzenos, tísněný



Korunování Rogera II. Sicilského  
(výřez z mozaiky v nartexu chrámu  
Martorana v Palermu, polovina 12. stol.)



Císař Ioannes II. Komnenos a císařovna Irene  
(mozaika v chrámu Boží Moudrosti v Konstantinopoli z let 1118–1122)



Theodoros Metochites jako donátor. Mozaika v kostele kláštera Chora — Kariye Džami (začátek 14. stol.)

konstantinopolským vojskem, hledal pomoc nejdříve u Srbů a později navázal vážné jednání o vojenské spojení s osmanskými Turky. Turci se pochopitelně chopili nabízené příležitosti rozšířit svůj vliv na území Byzantinců a vyslali v roce 1343 loďstvo před Soluň. Obléhání Soluně trvalo asi deset dní a ukázalo pevnost a sílu vlády zelotů. Město se uhájilo, pokusy o zradu byly v zárodku potlačeny. Nepřátelské vojsko v čele s Ioannem Kantakuzenem se stáhlo do Thrákie i s osmanskými spojenci.

V letech 1344–1345 se dostavila první únava z povstání, která se však nejvíce projevila v Konstantinopoli. Lid žádal důrazně od nové vlády ráznější zúčtování s Ioannem Kantakuzenem a urovnání a zklidnění poměrů v říši. Nešlo jen o proklamování sociálních požadavků. V roce 1345 vzplanulo ozbrojené povstání konstantinopolského lidu, jemuž padl za oběť i sám Alexios Apokaukos, odpůrce uzurpátora Ioanna Kantakuzena. Této situace opět rychle využil Ioannes Kantakuzenos, který získal během roku 1345 značnou vojenskou posilu a zahájil další útočné akce.

V Soluni se mezitím k moci dostal přívrženec konstantinopolské strany Ioannes Apokaukos (syn Alexia Apokauka), který ovšem již po zkušenostech s povstaleckým lidem v Konstantinopoli nebyl nijak zelotům nakloněn. Naproti tomu jeho koarchont (spoluvladař) Michael Palaiologos spolupracoval velmi úzce se zelotskou stranou a v důsledku toho měl i větší vliv ve městě. Ioannes Apokaukos se však po zprávě o smrti svého otce v Konstantinopoli rozhodl spolupracovat s Kantakuzenem a pokusil se získat na svou stranu zbylou aristokracii. Zákeřně zavraždil svého spoluvladaře Michaela Palaiologa; jeho bratřovi Andreiovi Palaiologovi se podařilo utéci k zelotům a k námořníkům do přístavu. Teror vyvolal teror. Andreios Palaiologos spolu se zeloty zorganizoval útok proti Ioannu Apokaukovi, který musel ustoupit spolu se svými přívrženci do pevnosti. Již potřetí vzbouřený lid zaútočil v Soluni proti feudálům, kteří se znovu pokusili podpořit Ioanna Kantakuzena. Ozbrojený lid vtrhl v roce 1345 do pevnosti, pobil šlechtu a svrhl své odpůrce z pevnosti a znovu vyplenil domy bohatců. Soluň si v roce 1345 udržela nezávislost a nepřidala se ani později (v roce 1347) ke smíru vyhlášenému konstantinopolskou stranou, která rezignovala a smířila se s Ioannem Kantakuzenem.

Když se Solunští dověděli, že Ioannes V. Palaiologos se spojil s Ioannem Kantakuzenem, rozhodli se, že raději město předají Srbům, než aby se podrobili. V době, kdy spojené vojsko obou panovníků spěchalo k Soluni, navázal s ním styk soluňský koarchont Ioannes Metochites, povstání zradil, provedl ve městě převrat a zelotskou stranu spolu s Andreiem Palaiologem zlikvidoval. Ioannes Kantakuzenos se na přelomu roku 1349–1350 dostal do Soluně a povstání tvrdě potlačil. Po dobytí města Kantakuzenos označil za hlavní viníky zeloty. Část jich byla uvězněna a část byla z města vyhnána. Hlasatelem a poslem míru ve městě se stal Gregorios Palamas, nastolený nově na biskupský stolec. V jeho řeči o míru byli opět tvrdě kritizováni soluňští zeloté. Ioannes Kantakuzenos svěřil problémy Soluně do rukou Ioanna V. Palaiologa a sám spěchal urovnat státní záležitosti do Konstantinopole.

Zelotské povstání náleželo svým charakterem k typům povstání, k nimž docházelo v rámci tzv. první krize feudalismu, mělo výrazně sociální charakter a vyrůstalo z vlastních vnitřních podmínek. Spojování zelotské komuny s některými sociálními hnutími v západní Evropě a hledání paralel přímo v povstání Simona Bocca-negry v Janově (1339) není současnou historiografií uznáváno, spíše se hledají jen některé shodné projevy a symptomy. Program soluňské komuny je možno rekonstruovat jen z pramenů nepřátelské provenience, což je příznačné a typické pro protifeudální vzpoury, ale lze z něho poznat, o jaké cíle hnutí šlo. Zeloté požadovali konfiskaci velkého pozemkového vlastnictví světského i klášterního a jeho použití k obnově vojska, loďstva a zlepšení sociálních podmínek nejchudších vrstev (rolnictva, řemeslnictva, chudiny). Povstání mělo skoncovat s nerovnoměrným rozdělením majetku a vytvořit jakousi vládu lidu, kterou soudobí autoři posměšně nazývali „vládou lúzy“ (*ochlokratia*). Promyšlený program a dobrá organizace vedla k dlouholetému odporu. Toto sociálně revoluční hnutí bylo posledním pokusem Byzance o regeneraci společenského zřízení. Plány dalších reforem, které byly rozvíjeny na Peloponésu, byly víceméně jen utopistickými představami (Plethon, Bessarion).

### Vláda Ioanna Kantakuzena

S nastoupením a probojováním císaře Ioanna Kantakuzena k vládě triumfoval hésychasmus, zvítězilo konzervativní mnišství a extrémní pravoslaví, jež již nikdy veřejně nepřipustilo další dialog se Západem na poli diplomatickém ani kulturním.

Říše spravovaná nyní legálně Ioannem Kantakuzenem byla v těžké hospodářské situaci. Znovu to byla oblast Thrákie, která byla velmi zpustošena zejména osmanskými vpády. Státní pokladna zela prázdnotou, o což se přičinila i Anna Savojská, která si vypůjčila od Benátek 30 000 dukátů a dala zástavou císařské šperky. V roce 1347 vypukl navíc (jako v ostatní Evropě) černý mor, který si vyžádal značný počet obětí: města ztratila v této době asi 7 % – 8 % obyvatelstva. Plán císaře vytvořit pevnou jednotnou říši byl iluzí, protože jednotlivé oblasti byly s Konstantinopolí spojeny jen formálně. Území, o která se mohl panovník opřít, tvořila část Thrákie, Soluň, ostrovy v Egeidě a Peloponés (Morea).

Změnila se i správa země. Místo jednotného suverénního státu vznikla jakási kolektivní správa. Jednotlivé oblasti byly nyní svěřeny nejbližším příbuzným rodu Kantakuzenů. Syn Matthaios se stal pánem západní Thrákie, zatímco druhý syn Manuel dostal do správy Moreu (střed Peloponésu). Vzniklo jakési samostatné knížectví mající vlastní administrativu a autonomii. Tím se od roku 1348 datuje vznik Morejského despotátu, který sehrál v dějinách Byzance významnou politickou a kulturní úlohu.

V zahraniční politice byl Kantakuzenos orientován na osmanské Turky, s nimiž hrál nebezpečnou hru, neboť od nich žádal vojenskou pomoc během občanské

války. Byl zodpovědný za to, že se vojska Orchanových vojevůdců objevila na evropské půdě, a za to, že se Turci usadili v Thrákii a nevraceli se již zpět do maloasijských oblastí. Roku 1352 byla obsazena pevnost Tzympe a v roce 1354 významná Kallipolis. Tak se vytvořila základna pro budoucí sultánovy expedice proti balkánskému vnitrozemí. Marně se snažil Ioannes Kantakuzenos vykoupit penězi tento důležitý strategický bod.

Neméně závažným nebezpečím byly výboje srbského cara Štěpána Dušana (1346 – 1355), který získal v době občanské války území na úkor Byzance hlavně v Makedonii a Thessálii. Jeho slavnostní korunovace ve Skopje v roce 1346 toto vítězství utvrdila a manifestovala.

Italské republiky zůstávaly dále pány na moři, jejich rivalita se však jen vyhrotila. Ioannes Kantakuzenos využíval vůči nim politiky lavírování. V roce 1352 utrpěli Benátčané spolu s Petrem IV. Aragonským od Janovanů porážku na Bosporu a Ioannes Kantakuzenos se přiklonil k janovské republice. Obě republiky využívaly stále trvajících nepřátelství mezi Ioannem V. Palaiologem a Ioannem Kantakuzenem a za pomoc si vynucovaly další územní zisky. Ioannes V. se snažil získat Benátčany pro svoje cíle a nabídl jim za 20 000 dukátů ostrov Tenedos, otevírající vstup do Hellespontu a do Propontidy. Dlouholeté rozpory mezi oběma císaři skončily v roce 1354, kdy se podařilo Ioannu V. Palaiologovi za význačného příspěvní janovského korzára Francisca Gattilusiho obsadit Konstantinopol. Janované získali za pomoc ostrov Lesbos. Ioannes Kantakuzenos musel v roce 1354 abdikovat a vstoupil do kláštera. Dalších asi 30 let strávil v Mystře. Jako mnich Iosefos napsal vynikající, i když tendenčně zabarvené historické dílo, jež je prvořadým pramenem pro první polovinu 14. století. Jeho syn Matthaios zůstal ještě nějakou dobu guvernérem v Rodopech. Roku 1357 byl nucen odvolat své nároky na císařský trůn.

Uvedení Ioanna V. Palaiologa na trůn zklidnilo sice rozčtěnou hladinu a skoncovalo s politickou krizí, ale reálného osmanského nebezpečí tím Byzanc zbavena nebyla. Byzantská vláda musela – ač nerada – znovu přistoupit k jednání se Západem o náboženské ústupky.

Od poloviny 14. století lze pozorovat, že osmanská agrese postupovala s pevným cílem dobýt „Rumelii“ – Byzanc, zemi „Římanů“. Odrazovým můstkem byla Kallipolis, odkud byly vedeny osmanské útoky do vnitrozemí Balkánu, kde se vytvořily pro Osmany příznivé podmínky rozpadem velké srbské říše po smrti cara Štěpána Dušana v roce 1355. V téže době odeslal Ioannes V. Palaiologos papežovi Inocenci VI. do Avignonu dopis, v němž zformuloval návrhy na vytvoření protiosmanské ligy, na které by se podílely značnou měrou západní státy. I když se ve Smyrně v roce 1357 vytvořila křesťanská liga proti Osmanům, nešlo o nic jiného, nežli o obranu obchodních zájmů rytířů z Rhodu, Benátek a Kypru v Levantě. Byzanc potřebovala v této době hlavně vojenskou pomoc. Její vlastní armáda byla slabá, byla doplňovaná žoldněři a často bojovala bez zájmu a do vojenských akcí vstupovala apaticky.

Ioannes V. se snažil vyjednávat na Západě i o náboženských otázkách. Věděl, s jakým odporem byla v Byzanci přijímána unie. Přistoupil proto k individuálnímu obrácení na katolickou víru a nenutil ke konverzi byzantské duchovenstvo ani prostý lid. Vyslal svého syna Manuela k papeži, čímž projevil svoji dobrou vůli k maximální pohodě.

Mezitím však se Osmani rozhodli k dalším výbojům. V roce 1359 oblehli Konstantinopol, dobyli roku 1361 Dimotiku a brzy poté Adrianopol, kterou učinili od roku 1365 svým hlavním sídlem na evropské půdě. Odtud se zintenzívnily výpady do Bulharska a Srbska. Rozdrobená údělná knížectví na Balkáně neschopná vytvořit pevnou sjednocenou armádu postupně podléhala. Pod vedením Muradovým (1362–1389) se objevil s velmi úspěšnými výboji nový, velice nebezpečný jev, přesídlování obyvatelstva z dobytých území Balkánu do Malé Asie. Ioannes V. žádal o pomoc italské republiky i slovanské státy, ale bez velkého výsledku.

Západní Evropa sice přijala návrhy kyperského krále Petra I. Lusignana na vytvoření křesťanského vojska proti Osmanům, ale ani velké přípravy na dvoře Karla IV. v Praze a později v Uhrách na dvoře krále Ludvíka nepřinesly Byzanci významnější podporu. Již to, že cílem výpravy byla Alexandrie, prozrazovalo spíše kořistnické cíle než vážnou obranu křesťanského státu.

Ioannes V. se proto pokusil vyřešit situaci osobním jednáním s panovníky. V roce 1366 se vydal do Uher ke králi Ludvíkovi. Při návratu byl však na bulharsko-maďarských hranicích potupně zajat Bulhary ve Vidinu. Ze zajetí mu pomohl jeho bratranec Amadeus VI. Savojský, zvaný „Zelený hrabě“, který jediný na Západě byl schopen shromáždit v roce 1366 vojsko a svého příbuzného osvobodit. Dobył zpět přístavy Mesembrii a Sozopol a vyhnal v roce 1366 osmanské Turky dočasně z Kallipole. Po této hořké zkušenosti se Ioannes V. znovu vydal do západní Evropy, tentokrát do Říma, doprovázen některými vysokými hodnostáři, kteří byli pro unii se Západem (např. novoplatonik Demetrikos Kydones). V roce 1369 (za papeže Urbana V.) přijal Ioannes V. v Římě latinská dogmata, jednalo se však jen o osobní obrácení císařovo, bez účasti církevních hodnostářů. Poté se vydal Ioannes V. žádat o pomoc finanční a vojenskou pomoc ještě Benátky.

Osmanští Turci, opevnění v Adrianopoli, postupovali dále a porazili v bitvě na Marici (1371) vojsko krále Vukašina a vojsko despoty Uglejši. Ioannes V. se v tomto roce vrátil, ale v Konstantinopoli vládl jeho syn Andronikos IV. a v Soluni druhý syn Manuel. Dvouletá absence panovníka oslabil císařovu moc a vzbudila u jeho synů předčasné nároky na vládu. To se projevilo v následujících letech. Byzanc byla jako ostatní balkánské státy vázána poplatky sultánovi Muradovi, ba co více, Ioannes V. musel doprovázet Murada na jeho expedici proti seldžuckým emirátům v Malé Asii. Právě za této výpravy vzplanula v Konstantinopoli proti Ioannu V. Palaiologovi vzpoura vedená jeho synem Andronikem IV., který se zmocnil v hlavním městě vlády. Stejně tak vystoupil proti sultánovi Muradovi I. jeho syn Sardži Čelebi. Výsledek byl zdrcující, hlavně pro sultánova syna, kterého dal Murad I. oslepit. Totéž požadoval sultán i od byzantského císaře, který zasáhl

proti Andronikovi IV., ale dal jej pouze uvěznit, aniž jej oslepil. Andronikos IV. však ztratil právo na následníka trůnu a spolucísařem byl v roce 1357 prohlášen jeho bratr Manuel.

Andronikos IV. neuspokojen svým postavením vyvolal znovu konflikt. Podařilo se mu utéci z vězení a hledal pomoc u Janovanů v Galatě. Janovští kupci žádali za pomoc Tenedos, význačný strategický ostrov kontrolující Hellespont a bosporské úžiny, ale ten byl zakoupen Benáťčany. Mezi benátskou a janovskou signorií vypukl zápas o Tenedos, jehož se účastnili i znepřátelení členové rodu Palaiologů. Janované skutečně pomohli Andronikovi IV. v roce 1376 na trůn, doufajíce, že se Tenedu zmocní. Murad I. však znovu zasáhl a uvedl na trůn Ioanna V. Palaiologa. V této době však měl již sultán rozhodující vliv i na vývoj vnitřních záležitostí oslabené Byzance. Zápas o Tenedos byl zakončen přidělením ostrova Amadeovi Savojskému podle úmluvy v Turinu (z roku 1381), kde bylo rozhodnuto, že se stane neutrálním územím. Obyvatelstvo bylo přesídleno na Krétu a Euboiu, aby zde Byzanc ani italské republiky neměly žádný vliv. Zároveň byla Kallipolis, vybojovaná Amadeem Savojským, za Muradovu pomoc udělena opět Turkům. Mnohé lokality na byzantském území se stávaly jáblkem sváru mezi italskými republikami a nastupující osmanskou mocí. Byzanc již koncem 14. století hrála v tomto zápase často jen úlohu pasivního pozorovatele.

Chmurný a bezperspektivní vývoj byzantské říše však přece přinutil despotu Manuela Palaiologa v Soluni k určitým ekonomickým opatřením, která měla alespoň částečně ozdravit byzantskou společnost. Pokusil se vytvořit v Soluni bariéru proti osmanským útokům; aby povzbudil vojenskou sílu byzantské armády, zkonfiskoval polovinu císařských domén, které náležely athoským klášterům, a proměnil je v pronie. Sekularizací klášterního majetku se snažil posílit vojenskou sílu a získat byzantské feudály pro boj proti hrozivému tureckému nebezpečí. Na tento pokus relativního osamostatnění odpověděl Murad I. novým útokem, v němž bylo dobyt město Serres ve východní Makedonii. Soluň si ještě udržela určitou autonomii, tu však zrušil nástuce Muradův Bajezid I., který na město vložil od roku 1395 právo tzv. *devširme*, tj. odnímání části křesťanských dětí (řecky *paidomazoma*), aby z nich byli vychováni bojovníci za islám, janičáři.

V letech 1376–1381 nastoupila výrazná konsolidace osmanské moci za Murada I., který provedl strukturální proměny v armádě. Začal udělovat půdu na dobytých územích vojákům a tím docházelo k velkému přesídlování obyvatelstva.

Nástup a kolonizace osmanského obyvatelstva na dobytých balkánských územích vedl i k velkým organizačním přesunům křesťanů. Po znovudobytí Kallipole pronikali Osmani rychleji do nitra Balkánu. Záhy jim padla za oběť města Niš (1386), Sofia (1387), východní část Bulharska; obsadili Trnovo a řadu pevností na Dunaji (Silistria aj.).

Poté se Murad obrátil znovu na území Srbska ke Kosovu (1389), kde sídlil Vuk Branković, vůdce protiturecké koalice na Balkáně vytvořené za aktivní účasti srbského prince Lazara. Bitva na Kosově poli v roce 1389 však jenom dosvědčila

slabost slovanských států a byla jedním z posledních pokusů postavit se mohutné vojenské osmanské moci. Murad I. zde našel smrt, avšak tím se nic nezměnilo na nezadržitelném postupu Osmanů do nitra Balkánu. Vítěznou štafetu osmanských výbojů převzal Muradův syn Bajezid I. (1389–1402), kterému otec zanechal skvělé dědictví.

Palaiologovci, neschopní vládnout z jednoho centra, si rozdělili území říše: Andronikos IV. se musel spokojit až do smrti (1381) s městy v Propontidě a v Marmarě; Manuel se snažil, bez většího úspěchu, získat pevnější postavení v Soluni a Theodoros I., třetí syn Ioanna V., ovládal Peloponés s hlavním městem Mystrou.

V roce 1390 byl za pomoci Bajezida na byzantský trůn uveden nejstarší syn Andronika IV., Ioannes VII.

Manuel II. se však nechtěl vzdát trůnu. Musel se jako rukojmí zúčastnit výpravy proti jedné z posledních byzantských pevností v Malé Asii, proti Filadelfii. Na této ponižující výpravě se v roce 1391 dověděl o smrti svého otce Ioanna V. a v noci uprchl ze sultánova vojska, aby si v Konstantinopoli vydobyl nástupnická práva. Bojoval o ně nyní rezolutně i proti sultánovi, který chtěl sám suverénně rozhodovat o osudech byzantského trůnu.

### Úsilí Manuela II. o záchranu říše

S Manuelem II. přišla do čela byzantské společnosti výrazná osobnost, která se snažila konstruktivně čelit osmanskému nebezpečí. Bylo mu 40 let, když nastoupil vládu v Konstantinopoli, byl nesmírně vzdělaný a ne nadarmo jej nazývali současníci filozofem na byzantském trůně. Jeho zájem o literaturu a teologii byl na státníka pozoruhodný. Literární talent projevil v bohaté korespondenci se svými přáteli, filozoficko-etické názory vyjádřil v četných polemikách s islámskými teology.

Odpovědnost za vedení upadající říše pociťoval velmi silně, snad o to více než jiní, že jeho manželkou byla srbská princezna, která se nemohla smířit s pádem srbského státu. Jinak se jeho osobní život zdál šťastný, manželka jej obdařila šesti dětmi.

V roce 1393 znovu vytáhl sultán Bajezid I. na Balkán, aby ztrestal odbojně Bulhary. Podařilo se mu to dokonale, zlikvidoval vládce druhého bulharského království, vyvrátil Trnovo a obsadil je tureckými obyvateli. Zároveň svolal do města Serres v roce 1393–1394 všechny své vazaly a poplatníky včetně byzantského císaře, aby jim znovu připomněl jejich povinnosti a ukázal jim jejich slabost a bezmocnost vůči narůstající osmanské moci. Po této schůzce namířil do středního Řecka a na Peloponés, kde přinutil místní feudály, ať to byli Acciajuolové v Athénách nebo Navarrové v Thébách a v Achaii či despota v Mystrě, k vazalským povinnostem. Jediný, kdo se ještě dočasně ubránil, byl valašský vévoda Mircea. O něco později (v roce 1417) padlo i Valašské království a osmanští Turci se stali pány Dobrudže. Ovládali a kontrolovali důležité strategické body v ústí Dunaje.

Západ se začínal konečně znepokojovat nad nebezpečným vývojem na Východě a na Balkáně. První výzvu k vytvoření společné křesťanské vojenské ligy proti osmanským Turkům začal organizovat Zikmund Lucemburský, král uherský, který se pochopitelně cítil nejohroženější, zejména po pádu bulharského carství. Jako první se přihlásili k uherskému králi francouzští rytíři s vojskem (Jan hrabě z Nevers, ke kterému se přidal Jan le Meingre, známý jako maršál Boucicaut), dále rytíři z českých zemí, Polska, Itálie, Španělska a Anglie, takže se pozemní armáda rozrostla. Městské státy Benátky a Janov se postaraly o vyzbrojení lodí a k nim se přidali i rytíři z ostrova Rhodu. Armáda byla značně početná, asi kolem 100 000 lidí, ale chybělo pevné jednotné vedení a dohoda mezi veliteli. Bajezid, který plánoval v roce 1396 obležení Konstantinopole, změnil rychle své plány a napadl křesťanské vojsko na Dunaji u Nikopole. Osmanské vojsko připravilo křesťanské lize zdrcující porážku. Většina zajatých byla zabita a samotnému Zikmundovi se jen stěží podařilo uniknout na benátské lodi nejdříve po Dunaji do Černého moře a poté do Konstantinopole. Byl to první pokus vytvořit mezinárodní vojsko proti osmanskému nebezpečí, ale byla to i hořká zkušenost z porážky křesťanské vojenské ligy. Ti, kteří přežili, podávali svědectví o skutečném osmanském nebezpečí. Tak tomu bylo i s maršálem Boucicaudem, který se vrátil na francouzský dvůr. Informoval krále Karla VI., který mu povolil vrátit se opět k císaři Manuelovi a pomáhat mu podobně, jako to dělal svého času Amadeus Savojský. V roce 1399 odešel k Manuelovi s vojskem čítajícím 1 200 mužů. Jak malý počet to byl po tak těžké zkušenosti! Sám Manuel psal dopisy západním králům, papežovi do Říma i moskevskému panovníkovi. Nezůstal však jen při dopisech a výzvách. Navštívil země, o kterých předpokládal, že by mu mohly vojensky pomoci. Na rozdíl od svého otce necestoval jako prosebník, ale s důstojným doprovodem. Byl přijímán s respektem a se sympatiemi. První zemí, kde se dále zdržel, byla Itálie. Navštívil Benátky, Padovu, Vicenzu, Pavii a Milán. V roce 1400 dorazil do Paříže a odtud odcestoval do Londýna, kde byl hostem Jindřicha IV., od kterého konečně získal částku asi 2 000 liber na vojenské výdaje proti Turkům. Francie i Anglie sice přátelsky přijaly císaře, ale samy byly ve finančních potížích, jež vyvolala stoletá válka. Přes krásné přijetí, které nebylo spojeno s uzavřením ponižující unie s Římem, jak tomu bylo u předešlých císařů, výsledky vojenské pomoci byly mizivé. O této slabině diplomatických jednání věděl i Bajezid. Otázka dobytí hlavního města na Bosporu byla jen otázkou času. Manuelova cesta měla vliv na zintenzívnění zájmu Západu o byzantský a antický svět. Byzantští učenci (např. Manuel Chrysoloras, žák Demetria Kydona) se proslavili v Itálii, kde bylo jejich působení spojeno s výukou řeckého jazyka, což pozitivně ovlivňovalo vztah k ohrožené byzantské říši, která byla chápána jako kulturní dědic antiky.

Bajezid se zatím pokoušel obléhat Konstantinopol; aby jeho blokáda byla účinnější, vystavěl na asijském bosporském pobřeží známou pevnost Anadolu-Hisar, k níž později přibyla ještě druhá, nazvaná Rumeli-Hisar, na evropské straně Bosporu. K obléhání Konstantinopole došlo za Ioanna VII., který zastupoval císaře

Manuela cestujícího po Evropě. Bajezid se opevnil v některých byzantských městech (Larissa, Patras, Athény 1397) a v Malé Asii dobyl sultanát Aydinský a Menteše. Ovládl východní Anatolii a v roce 1400 se jeho říše rozkládala od Bosny až po východní Anatolii. Není divu, že sultán v roce 1402 povýšeně vyzýval Ioanna VII. ke kapitulaci. Shodou okolností však do vojenských záměrů sultána Bajezida zasáhl kočovný kmen Mongolů vedený Timurem Lenkem, nazývaným na západě Tamerlán. Tento Turek, který z matčiny strany pocházel z Džingischánova klanu, vytvořil během několika let ohromnou říši s hlavním městem Samarkandem rozkládající se od pomezí Číny a Bengálského zálivu až ke Středozemnímu moři. Ze Samarkandu pak organizoval výboje do Ruska proti Zlaté hordě, do Persie a do Indie. Poté, co se zmocnil Arménie a Gruzie, napadl v roce 1400 osmanskou osadu na Černém moři Sivaš (Sebasteia). Odtud směřovali mongolští dobyvatelé do oblasti Levanty, do Sýrie a do Bagdádu.

Na Mongoly se snažila působit byzantská diplomacie i papež, který k nim vysílal misionáře, aby získali jejich spojení proti Osmanům. Ioannes VII. slíbil Timurovi za účinnou pomoc proti Bajezidovi placení tributu. Bajezid musel za takovéto situace obléhat Konstantinopol a rychlým pochodem směřoval do východní Anatólie, kde se utkal 25. července roku 1400 u Ankary s vojsky Timurovými.

Přesto, že sultánova armáda měla 10 000 janičářů, hlavně ze Srbska, Bajezid bitvu prohrál, byl zajat a později zemřel ve vězení. Osud Konstantinopole se jakoby zázrakem změnil a město bylo zbaveno osmanské blokády. Tyto události zastihly Manuela II. v roce 1402 v Paříži. Evropa přijala vítězství Mongolů u Ankary s velkým nadšením. Začala navazovat jednání s mongolskou říší a vysílala k ní misionáře z řad dominikánského a františkánského řádu.

Porážka sultána Bajezida znamenala dočasné oslabení osmanské říše a přivodila zároveň velké rozpory mezi sultánovými syny bojujícími o nástupnictví a moc. Z bojů vyšel vítězně Mehmed I. Čelebi (1413–1421). Byl velmi rozumným panovníkem a snažil se o dobrý vztah k císařovi Manuelovi II., kterému vrátil Soluň a některá města v Malé Asii. Podařilo se mu říši upevnit a vnitřně ji posílit.

### Morejský despotát

Manuel věnoval velkou pozornost despotátu Morejskému a snažil se z této oblasti vytvořit pevnou základnu proti osmanským útokům. Despotát, jehož centrem byla Mystra, vykázal relativně samostatný politický a ekonomický vývoj. Byl řízen nejdříve potomky Ioanna Kantakuzena v letech 1383–1384 a poté se stal doménou bratrů Manuela a Theodora Palaiologů, kteří zde zkonsolidovali a upevnili vládu.

V roce 1407 se zde ujal vlády Manuelův syn Theodoros II. V letech 1415–1416 zabezpečil Manuel despotát výstavbou Hexamilia, což byla dlouhá hradba mezi Saronským a Korintským zálivem, která měla být silnou bariérou proti Osmanům

a měla chránit celé jižní Řecko i proti případné benátské intervenci. V této době totiž nemohl císař spoléhat na pomoc ze Západu, nejednotného a rozvrženého výsledky kostnického koncilu, za situace, kdy se papežská politika zcela soustředila na vnitřní problémy v církvi.

Je pozoruhodné, že právě oblast Peloponésu (Moreje) se stala v posledních obdobích byzantské říše důležitým politickým střediskem a zároveň i ohniskem, kde působili největší byzantští učenci a vzdělanci. Mezi ně náležel Bessarion, Gennadios Scholarios, Isidoros, biskup Kyjevský, a ti, kdo připravovali v letech 1438/9 ve Florencii unii s papežem. Nejvýznamnější z nich byl filozof Georgios Gemisthos Plethon (1355–1452), který se zabýval teologickým systémem založeným na novoplatónském učení o idejích. Později bylo oživení polyteismu, které hlásal, odsouzeno a jeho spisy byly spáleny. Zachovaly se jen zlomky a v nich i velmi cenné návrhy na uspořádání státu. Reformy se nevztahovaly na celou říši, ale jen na klasický antický region Peloponés, který se zdál Plethonovi nejzdravější oblastí, odkud by se mohla realizovat určitá regenerace říše. Byzantinci jsou zde poprvé nazýváni Heléni, nikoli Romaioi, čímž se měla naznačit sounáležitost se slavnými antickými Řeky. Plethon, zneuznaný ve své zemi, se stále více zdržoval v Itálii, kde založil platónskou akademii ve Florencii. Zemřel v Řecku, ale jeho pozůstatky byly převezeny do Ravenny, kde má hrobku. Zoufalé postavení uhasňující byzantské říše si vyžadovalo naléhavou potřebu změn ve společnosti. Mystra, hlavní město Morejského despotátu, ležící několik kilometrů od antické Sparty, byla v této těžké době střediskem shromažďujícím intelektuální špičky byzantské kultury a byzantského humanismu. Město samo zůstalo dodnes jedinečným komplexem středověkého osídlení, kde se zachovaly paláce, chrámy zdobené nádhernými freskami, kláštery; je svým způsobem unikátem na půdě současného Řecka uchovávajícím sugestivní atmosféru středověké Byzance.

Nástupce císaře Manuela Ioannes VIII. (1425–1448) se musel od počátku své vlády potýkat s cílevědomými a organizovanými útoky zkušeného sultána. Protože nebylo možné zvládnout politickou situaci z jednoho místa, říše se stále více dělila na velké oblasti, v jejichž čele stáli císařovi příbuzní. Byli to vlastně autonomní despotové, jako byl bratr císařův Konstantinos v Mesembrii (Nesebar) a v Anchialu (Pomorje). Druhý bratr vládl na ostrově Lemnu, zatímco Theodoros II. zůstal na Peloponésu až do roku 1427, kdy jej vystřídali Konstantinos a Thomas Palaiologové.

### Florentská unie a poslední pokus Západu o záchranu Byzance

Ioannes VIII. přistupoval k zděděné vládě podstatně jinak než jeho otec. Rozhodl se pro to, před čím jej tento důrazně varoval, pro jednání o unii. Vedlo jej k tomu nové ohrožení Konstantinopole. Hledal zprvu vojenskou pomoc a vydal se proto na cestu do Benátek, Milána a Uher, ale mnoho nedosáhl. Poté přistoupil na

kompromis a začal jednat se západní církví. Evropa zmítaná politickou a ekonomickou krizí se stále ještě vyčerpávala stoletou válkou a husitskými boji a nemohla tedy finančně a vojensky Byzanci pomoci. Ale papežská kurie nabízenou ruku od Byzance přijala. Jednání o unii neprobíhala v Římě, ale byla organizována na úrovni koncilu, který byl na Východě pokládán za jedině kompetentní. V letech 1431–1433 probíhalo zasedání koncilu v Basileji, kde byl zvolen papežem Eugenius IV. Účastnili se ho i zástupci konstantinopolské církve. Zde poprvé se ortodoxní Řekové ostře postavili proti tomu, aby byli srovnáváni s českými „heretiky“. A zde také bylo rozhodnuto, aby dalším místem společného jednání mezi Byzancí a papežem byla Ferrara v severní Itálii. Ioannes VIII. se v listopadu roku 1437 znovu vypravil do Itálie. Svého bratra Konstantina dočasně odvolal z Morejského despotátu do Konstantinopole a pověřil ho správou byzantské říše.

Postoj k unii byl v byzantském prostředí složitý, a to jak mezi prostým lidem, tak v kruzích církevních intelektuálů. Základním problémem bylo podřízení konstantinopolské církve Římu, proti čemuž se jednoznačně postavil byzantský lid. Složitější byl postoj intelektuálních vrstev a vysokého byzantského kléru, který se v této době stavěl k unii diferencovaně. Vytvořila se skupina příznivců unie (*filenotikoi*) a jejich protivníků (*anthenotikoi*). Obě skupiny vedly tvrdé polemiky, jež byly vlastně výrazem obav ze dvou hrozících zel, ze zničení vlastní svébytnosti Latiny nebo Osmanů.

Koncil byl svolán do Ferrary v roce 1438 a poté pokračoval v roce 1439 ve Florencii. Byzantskou delegaci vedl císař Ioannes VIII. spolu s vážně nemocným patriarchou Iosefem II., který během dlouhého jednání zemřel. Spolu s nimi přijeli patriarchové z Alexandrie, Antiochie a Jeruzaléma, dále význačné kulturní osobnosti, jako byl filozof Georgios Gemisthos Plethon, Gennadios Scholarios, pozdější první patriarcha konstantinopolský po pádu říše, metropolita nikajský Bessarion, Isidoros, řecký metropolita kyjevský, a Markos Eugenikos, biskup efeský. Přijelo na 700 osob a pobyt delegace musel značně zatížit papežskou pokladnu.

Dnes je již velmi těžké si představit zaujatost, s jakou se po dlouhé měsíce setkávaly latinská i řecká strana na zasedáních, kde se řešily otázky, zda Duch svatý vychází z Otce a Syna nebo jen z Otce (tzv. spor o *filioque* ve Vyznání víry), dále latinská doktrína o očistci apod. Každá z polemizujících stran se snažila dokázat chyby protivníka a tak byly také formulovány základní spisy: *Contra errores Graecorum* (Proti omylům Řeků) a *Contra errores Latinorum* (Proti omylům Latinů). Byzantinci se nemohli smířit v diskusích s tím, že dodatek o Svatém duchu (*filioque* = a ze Syna), jenž byl přivtělen katolickou stranou k nikajskému Cedu, narušuje hierarchii a vztahy v učení o Trojici a tím i výklad boží osobnosti.

Proto bylo velice důležité nalézt kompromisní řešení zejména k výkladu podstaty Ducha svatého, které bylo po nekonečně dlouhých debatách formulováno díky rozdílu v předložkách „ze“ a „skrze“. Byzantinci přistoupili na formulaci, že Duch svatý vychází z Otce „skrze Syna“, čímž se rozuměla a připouštěla formulace „ze Syna“. Byl připraven dekret o unii, v němž byla zdůrazněna podřízenost

ortodoxní církve papežovi, a 6. července roku 1439 se přistoupilo k podpisu. Latinský text dekretu o unii přečetl kardinál Cesarini a v řečtině byl pak přednesen slavným Bessarionem. Zdálo se, že bariéra mezi křesťanským Východem a Západem padla a že nastala doba společného postupu. Řím jásal, všichni byzantští hodnostáři unii podepsali, jediný efeský biskup Markos Eugenikos odmítl. Renesanční umělci dlící tehdy ve Florencii se snažili zachytit a vyjádřit ve svých dílech tuto atmosféru. Vittorio Pisano vytvořil medaili s portrétem císaře Ioanna VIII. Palaiologa a Benozzo Gozzoli vyzdobil palácovou kapli Medici-Riccardi freskami znázorňujícími jeho doprovod. Podobně byly scény z florentského koncilu výtvarně zachyceny Antoniem Filaretem, který jimi vyzdobil ústřední portál chrámu sv. Petra v Římě.

Zcela jiná reakce byla však v Konstantinopoli po návratu delegace z Itálie. Byzantský lid nepřijal unii a přimkl se k jedinému, kdo v jeho očích nehradil, k efeskému biskupovi Markovi Eugenikovi. Tento vášnivý odpůrce unie se logicky stal vedoucím opozice proti ní. Unii odmítly též patriarcháty v Alexandrii, Antiochii a v Jeruzalémě, s odmítavým postojem se setkala i na Rusi. Metropolita Isidoros, který unii podepsal, byl moskevským carem Vasilem III. svržen z úřadu a uvězněn. Později se mu podařilo uprchnout do Itálie, kde konvertoval ke katolicismu podobně jako Bessarion. Oba pak v hodnosti kardinálské strávili život v Itálii. Gennadios Scholarios se zalekl reakce byzantských věřících, i když byl velice nakloněn latinskému kléru a zejména latinským vzdělancům, jako byl Tomáš Akvinský. Začal se dívat na své jednání jako na zradu. Z horlivého zastánce se téměř přes noc stal vášnivý protivník unie. Vyneslo mu to později i důležité postavení v církevní hierarchii.

Postoj k unii však znamenal i změnu ve vztazích byzantské církve k ostatním ortodoxním církvím na Balkáně i v Rusku. Od této doby se o byzantském kléru hovořilo velice kriticky. Na Rusi vznikla tendence požadovat osamostatnění pravoslavné církve, která by nebyla ani vázána Západem, ani poplatná tureckým sultánům. Vytvořila se teorie, že byzantský císař, který buď jedná se Západem o kompromis či dokonce o podřízení papežovi, nebo je v osmanském područí, není již plnohodnotným zastáncem křesťanské *oikumene*.

Negativní důsledky unie, jak je předvídal císař Manuel II., se do písmene potvrdily. V atmosféře pobouření širokých vrstev začali hésychastičtí mniši rozvíjet fanatickou agitaci. Reálné vojenské pomoci ze Západu nebylo ani za cenu unie dosaženo.

Na florentském koncilu nebyla sice vyhlášena ihned křížová výprava proti Turkům, ale bylo zřejmé, že bude nutno zabývat se otázkou obrany křesťanstva co nejdříve. Podnět k tomu daly další Muradovy útoky na Balkáně. Murad přepadl roku 1439 Smederovo, jednu z posledních srbských pevností na Dunaji ovládanou Jiřím Brankovićem, který se snažil zastavit sultána a dokonce mu dal svoji dceru za manželku. To však nezabránilo tomu, aby sultán znovu nevytáhl do boje, tentokrát proti Bělehradu (v roce 1440), který byl součástí Uherského království.



Zde však příliš neuspěl. Přesto bylo třeba aktivně prosazovat novou křížovou výpravu, zejména na obranu bezprostředně ohrožených katolických Uher. Iniciátorem výpravy se stal kardinál Cesarini. Polský a uherský král Vladislav Jagelonský se postavil do čela výpravy spolu se sedmihradským vévodou Janem Hunyadim a odvážným despota Jiřím Brankovičem. K nim se připojil kníže Vlad z Valašska a Benátky přislíbily podílet se na výstavbě loďstva. Pomoc přislíbil i papež a vévoda z Bourgogne. Zároveň se v této době organizovalo i vojsko pod Georgiem Kastoriem Skanderbegem, legendárním hrdinou albánského odporu proti Turkům. Podobně i na Peloponésu se začalo opravovat již jednou zbořené Hexamilion, obranný val proti Turkům překlenující Korintskou šíjí.

Plán výpravy proti Osmanům byl podobný jako při výpravě, která tak neslavně skončila u Nikopole. V čele armády o počtu 25 000 vojáků stál kardinál Cesarini s králem Vladislavem, a Jiřím Brankovičem a s Hunyadim. Vojska sestoupila do dunajského údolí. Loďstvo bylo vysláno do Černého moře, kde se mělo spojit s armádou na pobřeží nebo v ústí Dunaje. Murad II. byl zaměstnán bojem ve východní Asii. Protože potřeboval čas, navázal s křížáky jednání v Adrianopoli. Výsledkem byla mírová smlouva na deset let, která byla Vladislavem ratifikována v Szegedu roku 1444. Podle této smlouvy byla osvobozena Niš a Sofia, část území dostal zpět Jiří Brankovič. Murad II. odtáhl znovu do východní Anatólie. Avšak křížáci, zejména Benátčané, císař Ioannes VIII. navrhovali další vojenské akce. Vojsko začalo dále postupovat bulharským územím směrem k Černému moři. Sultán byl šokován křesťanskou věrolomností. S armádou, která byla třikrát tak velká jako křesťanská liga, se rychle vrátil z Malé Asie, přešel s ní přes Bospor a v listopadu již čekal na křesťanské vojsko u Varny. 10. listopadu 1444 došlo k bitvě, v níž našli smrt kardinál Cesarini a Vladislav Jagellonský, zvaný na památku místa, kde padl, Varenčik. Pouze Janu Hunyadimu se podařilo uprchnout.

Bitvou u Varny zvanou „bitva národů“ skončil poslední pokus dát dohromady křesťanské vojsko proti Osmanům se zdůvodněním, že jde o pomoc křesťanské Konstantinopoli. Prohraná bitva, ač se jí císař Ioannes VIII. nezúčastnil, byla vykládána jako trest za zradu víry, jíž se císař dopustil podepsáním unie na florentském koncilu. V tomto duchu agitovali hésychastičtí mniši v Konstantinopoli i v celé říši. Zdůrazňovali věrolomnost západního světa a vytvářeli atmosféru extrémního nepřátelství vůči Západu. Naopak osmanská agrese i přes svoji tvrdost začala být přijímána s pasivitou, ba co více, hledal se určitý modus vivendi.

Murad II. pronikl v roce 1446 do Řecka, kde znovu zničil Hexamilion, opevnění na Korintské šíjí, a již podruhé vyplenil Moreu. Asi 60 000 lidí bylo zotročeno. Despoti Konstantinos a Thomas museli platit tribut a stali se pod přísahou sultánovými vazaly. Nakonec se vyrovnal Murad II. i s Janem Hunyadim, kterému se podařilo utéci do Uher, ale byl zajat v bitvě na Kosově poli (1448). Jediný, kdo přežil, byl Jiří Brankovič, kterého Murad II. učinil svým vazalem. Posledním protivníkem Muradovým byl Skanderbeg v Albánii; jediný vydržel zápasit se sultánem v nerovném boji. Ale i on našel smrt v roce 1468 v albánských horách.

## Poražený císař a vítězný sultán

Ioannes VIII. zemřel v roce 1448 a stará císařovna matka Helena prosadila na trůn svého oblíbeného syna Konstantina, který dosud dlel v hlavním městě Morejského despotátu, v Mystře. Bylo to poprvé v byzantských dějinách, kdy byl císař korunován mimo Konstantinopol bez účasti patriarchy, kterého zastoupil místní metropolita.

Konstantinos XI. přibyl do Konstantinopole 12. března 1449 a byl přijat s velkými sympatiemi a důvěrou. V této době mu bylo již čtyřicet let a byl známý svou rozvahou. V boji se osvědčil jako dobrý velitel a v míru jako významný úředník. Morejský despotát svěřil po odchodu do hlavního města svým dvěma bratrům, Thomasovi a Demetriovi.

Prvým císařovým záměrem bylo získat západní státy k ofenzivě proti Turkům. Snažil se marně vzbudit u nich zájem o osud své říše. Snad se po prohrané bitvě u Varny dostavila na Západě únava a neschopnost mobilizovat dále odpor proti osmanské agresi.

Konstantinos se rozhodl pro proklamaci unie. Bývalý kyjevský metropolita, nyní již římský kardinál Isidoros přijel roku 1452, aby unii slavnostně vyhlásil. Většina konstantinopolského kléru se však vyhlášení unie nezúčastnila, protože s ní nesouhlasila. Velkou zásluhu na jejím odmítnutí měl zřejmě Gennadios Scholarios, který stačil ještě před příchodem Isidorovým pronést vášnivý protest proti unii a vzbudit v prostých věřících nedůvěru k chabé pomoci ze Západu. Bylo to zřejmě v téže době, kdy přišli do Konstantinopole z Prahy poslové husitské pražské církve, které vedl Konstantin Platris, zvaný též Anglikos. Gennadios Scholarios i Konstantin Anglikos vyjádřili na veřejném shromáždění v chrámu sv. Sofie v Konstantinopoli negativní postoj vůči papeži a západní církvi a získali tím srdce prostých věřících. Hledali sblížení proti papeži ve společném postupu české utrakvistické a ortodoxní konstantinopolské církve. Gennadios Scholarios připravil otevřený list s řeckým textem a paralelním zněním latinským. Byl adresován všem lidem dobré vůle a všem pražským utrakvistům. List byl podepsán sedmi církevními hodnostáři a byl opatřen voskovou pečetí, takže budil dojem, že byl podepsán konstantinopolským patriarchou.

Negativní postoj k unii vyjádřili jak prostí věřící, tak i příslušníci vysoké aristokracie. Zvlášť příznačný je výrok, který pronesl Lukas Notaras (*mezas dux*), naturalizovaný Janovan, kterého sblížovaly s Janovem především obchodní zájmy. Prohlásil, že raději přijme turecký turban než papežskou tiaru, čím vyjadřoval názor valné části vládnoucí vrstvy v Konstantinopoli. Bylo ironií osudu, že přes takto proklamovaný postoj oba Notarovi synové museli po příchodu Turků do Konstantinopole zemřít před jeho očima.

Nový sultán Mehmed II. Dobyvatel (1451–1481) byl od svého nastolení přímo posedlý touhou zmocnit se Konstantinopole. Zpočátku veřejně nedával najevo své agresivní válečné plány a západní státy i byzantský císař doufali, že bude pokračo-

vatelem Muradovy relativně mírové politiky. To však byl hluboký omyl. Velice záhy Mehmed II. narušil byzantské evropské pobřeží a dal zbudovat na Bosporu proti Anadol-Hisar novou pevnost, nazvanou Rumeli-Hisar (Boghaz-kesen, „přetínáč úžiny“). Byla dokončena v srpnu roku 1452. Nebylo pochyb o tom, že měla sloužit jako důležité místo při vylodění v blízkosti konstantinopolského opevnění a zajišťovat kontrolu nad Bosporem.

Císař Konstantinos XI. se cítil osamocený, jeho město, o jehož obranu tolikrát poníženež žebrel v západní Evropě, bylo ostrůvkem utopeným v mocné převaze islámských dobyvatelů. Jediné, co zbývalo, bylo rychle posílit obranný systém a vytvořit takové podmínky, aby se obklíčení mohli bránit co nejdéle.

Konstantinopol tvořila jakýsi trojúhelníkový poloostrov obehnaný pozemními hradbami, které se táhly kolem města a byly proslavené již od nejranější doby říše. Jen délka hradeb od císařského paláce Blacherny v severní části Konstantinopole k jižní části města, k Marmarskému moři, byla 9 km. Velice dobře byla opevněna východní část města kolem Zlatého rohu a rovněž západní, obrácená k Thrákii, kde se pomalu soustřeďovala většina uherského pozemního vojska. Jak hradební opevnění u Zlatého rohu, tak hradby západní části města byly přerušovány řadou bran, které sloužily k veřejnému užívání nebo jen vojenským účelům. Je pochopitelné, že nejzranitelnějšími místy byly právě brány, kde mohl být očekáván intenzivní nápor osmanských dobyvatelů. Konstantinos XI. se zaměřil na co nejrovnoměrnější rozestavení byzantských obránců.

Poměr vzájemných vojenských sil osmanských a byzantských byl nesouměřitelný, i když se zprávy o počtu ozbrojených vojáků rozcházejí. Uvádělo se, že osmanští Turci měli k dispozici asi 165 000 až 400 000 lidí ozbrojených i neozbrojených, zatímco Byzantinci měli k obraně jen 4 773 ozbrojených mužů, některé prameny uváděly až 7 000 lidí. V tomto počtu byla zahrnuta i pomoc italských republik Janova a Benátek a dobrovolníků z ostrovů Chiu a Rhodu. Byzantské prameny uváděly v té době počet obyvatelstva Konstantinopole na 50 000, z toho 2 000 cizinců, především italských obchodníků, námořníků a vojáků. V obležené Konstantinopoli připadalo na jednoho byzantského obyvatele asi 15 Turků. Rovněž 26 lodí kotvících ve Zlatém rohu nemohlo být proti velkému tureckému loďstvu (400 lodí) zárukou dlouhého odporu v námořních bitvách.

S čím tedy mohla byzantská obrana vedená císařem Konstantinem XI. počítat poté, co západní státy zklamaly a žádnou slíbenou vojenskou pomoc nerealizovaly? Nejdříve se přihlásila benátská kolonie v Konstantinopoli, která přislíbila vojenskou a námořní pomoc. Povolala své lodě z Kréty a společně s některými statečnými příslušníky význačných benátských rodů, jako byli Cornaro, Mocenigo i Contarini, se zapojila do obrany města. Podobně tomu bylo i s Janovany, kteří na své náklady najali a vyzbrojili družinu žoldnéřů; do jejich čela se postavil známý a úspěšný janovský Giustiniani Longo, představitel jedné z nejvážnějších janovských rodin, kterému císař Konstantinos XI. svěřil dohled nad celým obvodem vnějších hradeb.

Osmanští obléhatelé měli kromě přesily ještě jednu velkou výhodu. Již od roku 1452 pro ně pracoval uherský inženýr Urban, který vyráběl pro sultána děla. Původně nabídl služby císaři Konstantinovi, ten mu však nemohl za jeho služby dobře zaplatit. U sultána dostal nejen čtyřikrát více peněz, ale i veškerou technickou pomoc. Prvá děla byla ulita v městě Adrianopoli a dopravena k byzantským hradbám. Podstatně přispěla k narušení byzantského nedobytného pevnostního systému nejen z thrácké strany, ale později zejména při dobývání Zlatého rohu.

7. dubna 1453 se pohnula velká část turecké pozemní armády s děly od Adrianopole a směřovala k západní části Konstantinopole. Začal první útok, ve kterém byla vyzkoušena kvalita sultánových děl a síla byzantského opevnění. Velká část hradeb byla neustálou palbou poškozena. Avšak obránci stačili ještě během noci hradby opravit a vybudovat palisádu. Po setmění přicházeli muži a ženy, přinášeli prkna, kůže, dřevo, pytle a pískem a nahoru dávali sudy naplněné hlínou. Byla to zoufalá a jen dočasná obrana obležených. Protože osmanský útok byl soustředěn na západní straně města, podařilo se janovským lodím, které přivázely obleženým potraviny, proniknout do Zlatého rohu. Snad právě to bylo příčinou, že sultán Mehmed II., aby zbavil obležené možnosti získat jakoukoli pomoc z moře, začal uvažovat o dobytí Zlatého rohu.

Za pomoci italských techniků dal sultán zbudovat jakýsi dřevěný most (*diolkos*) dlouhý asi 12 km; byl ve výši 70 m nad mořem a z 21. na 22. dubna po něm bylo přemístěno 70 osmanských lodí z Bosporu do Zlatého rohu. Celá akce byla chráněna neustálým dělostřeleckým ostřelováním byzantských lodí umístěných ve Zlatém rohu. Nyní byli Turci silní nejen v pozemním vojsku, jež neustále útočilo na konstantinopolské hradby, ale také na moři. 23. května se znovu objevil v Konstantinopoli před císařem vyslanec Mehmedův a žádal o kapitulaci města. Bylo velkým morálním vítězstvím byzantského lidu a císaře, že odmítli kapitulaci s tím, že město nevydají nikomu a že jsou odhodláni v boji zemřít.

Krátce nato, dne 27. a 28. května 1453, se shromáždilo všechno pravoslavné i katolické obyvatelstvo města ve velké procesí, které za zvuku kostelních zvonů procházelo podél hradeb a zastavovalo se tam, kde byly hradby nejvíce poškozeny. Žehnali těmto místům ikonami, které nesli na ramenou. Procesí se účastnil i císař. Pronesl svoji poslední řeč svědčící o velké osobní statečnosti, k níž nabádal také své spolubojovníky. Připomenul jim, že jsou potomky hrdinů starého Řecka i Říma. Všichni přítomní pak slíbili císaři, že obětují svůj život za Konstantinopol a pravoslaví, a odešli do chrámu Boží Moudrosti, kde se konala po pětiměsíční přestávce velká mše. Ortodoxní křesťané se totiž chrámu vyhýbali, protože zde byla, i když formálně, vyhlášena unie za přítomnosti patriarchy Isidora. V této době je však spojilo velké společné neštěstí a utrpení. Pravoslavní i katolictví obyvatelé Konstantinopole, Řekové, Italové i Katalánci k sobě našli cestu ve společném obřadu. Byl to jediný okamžik v závěru byzantské historie, kdy bylo možno hovořit o skutečném sjednocení konstantinopolské a latinské církve.

29. května nastoupil hlavní útok osmanských Turků, který probíhal ve třech etapách. Soustředil se znovu na západní část opevnění, kde byly na několika místech prolomeny hradby a branami pronikali první dobyvatelé. Elitní pluky janičářů nastoupily v poslední fázi boje, aby dokončily krvavou řež již přímo v Konstantinopoli. V této bitevní vřavě našel smrt i statečný Konstantinos XI., jehož tělo po skončení bitvy nebylo možno identifikovat. Jak bylo zvykem, dobyvatelé pak plenili město celé tři dny. Očití svědkové, kteří zanechali zprávu o dobytí Konstantinopole, vypovídají shodně o vybití křesťanského obyvatelstva bez rozdílu majetku a postavení. Jen malý počet křesťanů se zachránil na benátských lodích. Nebyly ušetřeny chrámy a kláštery — byly vydrancovány a oloupeny o své poklady. Jen chrám sv. Apoštolů ušel jako zázrakem velkému plení. Janovská čtvrt Galata se poddala sultánovi, který ji zachoval a ponechal jí obchodní privilegia.

Zpráva o pádu Konstantinopole se rozletěla do celého tehdejšího světa a konečně vytrhla z letargie vládoucí vrstvy rozhodující v této době o osudech politického vývoje Západu i Východu. Byli to zejména italská obchodníci, často očití svědkové tragických událostí v Konstantinopoli, kteří názorně na svých osudech dokazovali hrozbu osmanského neúprosného útoku ve Středomoří a na Balkáně.

Eneas Sylvius, pozdější papež Pius II. Piccolomini, prý při zprávě o pádu Konstantinopole plakal a srovnával její pád s „druhou smrtí Homéra a Platóna“. V letech 1459–1460 se pokusil vyhlásit nové křížové tažení proti bezbožným islámským útočnickům, ale unavená západní Evropa, zejména Francie po skončení stoleté války, i střední Evropa, vyčerpaná dlouholetými husitskými válkami, nereagovala, a proto jeho výzva zůstala jen zbožným přáním na papíře. Bezprostředním odrazem událostí na Bosporu byly strach a lítost nad pádem krásného města, jež byly literárně ztvárněny v četných dobových žánrech, jako byly „Nářky“ a „Pláč“ nad pádem „druhého Říma“. Obě formy byly velmi známé i ve slovanském prostředí a rozšířeny zejména v ruském podání.

Osudy palaiologovského rodu byly velmi pohnuté. Jednotliví příslušníci skončili svůj život v různých částech Evropy, rozptýlení, bez vzájemné opory i pomoci. Snad to bylo i výrazem jejich předcházejících rivalit a věčných sporů a nesouladů, jež podstatnou měrou přispěly k dobytí poslední enklávy byzantského panství, despotátu Morejského s centrem Mystrou na Peloponésu. Zde mezi sebou bojovali synové posledního statečného císaře Konstantina XI., Thomas a Demetrios, kteří byli přemoženi Mehmedem v roce 1460. Thomasu Palaiologovi se poté podařilo utéci do Itálie, kde byl dobře přijat kardinálem Bessarionem u papežské stolice a velmi uspokojivě hmotně zaopatřen. Jeho bratr Demetrios se vydal do rukou sultána, který mu povolil pobývat na svém dvoře v Adrianopoli. Demetrios se stal mnichem a zůstal jím až do své smrti v roce 1470. Pokračování palaiologovského rodu se uskutečnilo až sňatkem dcery Thomase Palaiologa Zoe (Sofie) s ruským carem Ivanem III. v roce 1472. Začala se tak legalizovat idea „třetího Říma“ a Moskva se stala významným centrem politického a církevního života a bedlivou strážkyní odkazu čisté ortodoxní víry s nesmírnou mezinárodní prestiží.

Kromě Morejského despotátu ještě vzdorovalo Trapezuntské císařství pod vládou Komnenovců, jež si sultán definitivně podřídil v roce 1461. Jeho vládci však neskončili tak, jako příslušníci rodu Palaiologů — byli po dvouletém věznění v Adrianopoli fyzicky zlikvidováni.

Rovněž italské republiky Benátky i Janov se musely smířit se zmenšenými obchodními transakcemi ve Středomoří, Černém moři či v Levantě. Janovská signorie ztratila důležité přístavy v Černomoří a její aktivita se omezila jen na oblast ostrova Chiu (do roku 1566). Benátská republika ztratila ještě více, téměř všechny územní zisky z doby čtvrté křížové výpravy. Zůstaly jí jen Kréta (do roku 1669) a v Jónském moři Korfu. Podstatnou ranou bylo i dobytí ostrova Rhodu Turky v roce 1522 a vyhnání příslušníků johanitského řádu a poté pád Kypru v roce 1571. Tím zmizely ze Středomoří dvě pevné základny možného organizovaného odporu proti Osmanům.

Osmanské vítězství nad Byzancí v roce 1453 nebylo jen výsledkem systematického vojenského náporu cílevědomého útočníka; bylo umožněno vnitřním rozkladem byzantské společnosti, jež nebyla schopna po úspěšné rekonquistě v roce 1261 zvládnout hospodářsko-sociální vývoj uvnitř říše a potácela se v chronických krizích, které nebyly ničím jiným než odrazem slabé a nepevné politické vlády. Byzantská feudální vrstva nebyla oporou centrální moci a stále více směřovala k odstředivým tendencím a k politické a ekonomické nezávislosti. Střední vrstvy jí byly podřízené nebo byly ve vleku podnikavých italských republik, zejména Benátek a Janova, do jejichž služeb musely vstoupit. Italský obchodní kapitál nejen prolнул ekonomickou strukturu pozdní byzantské společnosti, ale čato ovlivňoval i zahraniční politiku císařského byzantského dvora. Ani závislé rolnictvo, vystavené nepřetžitému vykořisťování stupňovanému ještě osmanskými záborů, nemohlo být spolehlivou ekonomickou zálohou a oporou.

Co tedy zůstalo! Po dobytí Konstantinopole se stal ostrov Kréta asylem uprchlíků a utečenců z hlavního města či jiných oblastí byzantské říše. Mezi nimi bylo mnoho vzdělavců a umělců, kteří v příznivé atmosféře rozvíjeli a uchovávali kulturní byzantskou tradici a antické dědictví. Jejich zásluhou a za významného přispění italského obyvatelstva na Krétě se toto kulturní dědictví dostalo do Itálie, kde se stalo důležitou složkou italské renesance a humanismu.

Zachována také zůstala církevní ortodoxní organizace v čele s patriarchou v Konstantinopoli, jímž byl jmenován Gennadios Scholarios. Uchování této instituce bylo jediným prostředkem jak udržet v nejtěžších dobách spojení s lidem, jak tlumočit dědictví byzantské civilizace a řecké kultury. V období nejtěžšího útisku byla církev jedinou kulturní silou, jež později přispěla k tomu, že se vytvořil základ identity národní, a to nejen u Řeků, ale i u ostatních slovanských národů a Albánců, kteří si vybojovali svoji národní nezávislost v 19. století.